

СЕКЦІЯ 7 ДЕМОГРАФІЯ, ЕКОНОМІКА ПРАЦІ, СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА І ПОЛІТИКА

УДК 316.42(477)

Хмелевська О.М.

*кандидат економічних наук,
провідний науковий співробітник відділу досліджень людського розвитку
Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи
Національної академії наук України*

ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК У ХЕРСОНСЬКІЙ ОБЛАСТІ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті досліджено динаміку людського розвитку Херсонської області за 2004–2013 роки. Проаналізовано окремі аспекти людського розвитку Херсонщини на фоні решти регіонів України. Вивчено чинники впливу, які зумовили рейтингові зрушення Індексу регіонального людського розвитку та його шести блоків: «Відтворення населення», «Соціальне середовище», «Комфортне життя», «Добробут», «Гідна праця», «Освіта». Доведено, що найбільш проблематичними сферами людського розвитку у Херсонській області є стан соціального середовища та рівень добробуту населення. Запропоновано пріоритети регіональної політики щодо подолання негативних тенденцій людського розвитку області.

Ключові слова: людський розвиток, індекс регіонального людського розвитку, відтворення населення, соціальне середовище, рівень життя, доступність соціальних послуг.

Хмелевская О.М. ЧЕЛОВЕЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ В ХЕРСОНСКОЙ ОБЛАСТИ: СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ

В статье исследована динамика человеческого развития в Херсонской области за 2003–2014 годы. Проанализированы некоторые аспекты человеческого развития Херсонщины на фоне других регионов Украины. Определены факторы влияния, обусловившие рейтинговые сдвиги Индекса регионального человеческого развития и его шести блоков: «Воспроизводство населения», «Социальная среда», «Комфортность проживания», «Благосостояние», «Достойный труд», «Образование». Доказано, что наиболее проблематичными сферами человеческого развития в Херсонской области являются ситуация в социальной среде и уровень благосостояния населения. Предложены приоритеты региональной политики для преодоления негативных тенденций человеческого развития в регионе.

Ключевые слова: человеческое развитие, индекс регионального человеческого развития, воспроизводство населения, социальная среда, уровень жизни, доступность социальных услуг.

Khmelevska O.M. THE HUMAN DEVELOPMENT IN KHERSONS'KA OBLAST': THE MODERN TRENDS AND PROSPECTS

This article investigates the dynamics of the human development in Khersons'ka oblast' for the period of 2003–2014 years. Some aspects of the human development of Khersons'ka oblast' comparatively to other regions of Ukraine are analyzed by author. The article analyzes the influence factors that led to the rating changes of Regional Index of Human Development and its six blocks: «Reproduction of population», «Social environment», «Comfortable life», «Welfare», «Deserving labour», «Education». It is also proved that the most problematic fields of human development in Khersons'ka oblast' are the state of the social environment and the welfare level of the population. The priorities of regional policy for the overcoming of negative trends in human development in the region are proposed in the article.

Keywords: human development, regional index of human development, reproduction of the population, social environment, standard of living, access to social services.

Постановка проблеми. Багаторічна практика оцінки людського розвитку в Україні (на національному і регіональному рівнях) доводить, що кожен із її регіонів має як свої переваги, так і специфічні проблеми за різними аспектами людського розвитку, насамперед щодо можливостей повноцінного відтворення населення, доступності освіти й забезпечення гідних умов праці, стану соціального середовища, комфортності умов проживання та рівня добробуту населення. З огляду на це, своєчасне відстеження

відповідних регіональних диспропорцій за основними складовими людського розвитку дозволяє сфокусувати увагу на найбільш проблемних аспектах та обґрунтувати шляхи їх подолання, а отже – сформулювати ефективну регіональну політику.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретико-методологічні підходи до вимірювання людського розвитку на регіональному рівні вперше на теренах Центральної та Східної Європи було запропоновано українськими вченими С.І. Пирожковим, О.С. Власюком (ще у 1995 р.) та Е.М. Лібановою (у 2000 р.). Активну участь у розробці Національних методик вимірювання регіонального людського розвитку (версії 2001 р. та 2012 р.¹) брали такі вітчизняні науковці й фахівці, як Н.С. Власенко, О.М. Гладун, О.А. Грішнова, Ш.І. Ібатуллін, І.В. Калачова, О.В. Макарова, О.М. Палій, І.В. Сенік, В.С. Шишкін та ін. Наразі різноманітні аспекти людського розвитку в Україні та її регіонах також активно досліджу-

¹ Рішенням Президії НАН України та колегії Державної служби статистики України від 13.06.2012 р. № 123-м було затверджено нову Методику вимірювання регіонального людського розвитку. До розрахунку регіонального індексу людського розвитку включено 33 показника, об'єднані у 6 блоків відповідно до основних аспектів людського розвитку. Текст Методики у вільному доступі розміщено на офіційному веб-сайті Державної служби статистики України (www.ukrstat.gov.ua) та на сайті Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України (www.idss.org.ua).

ють Г.В. Герасименко, Ю.В. Горемикіна, Н.М. Деєва, Т.М. Калашнікова, О.І. Курило, Н.М. Левчук, Л.С. Лісого, М.В. Макоцьоба, С.В. Ничипоренко, І.М. Новак, В.М. Новіков, Н.О. Рингач, Л.Г. Ткаченко, О.І. Цимбал, Л.М. Черенько, І.Ф. Щербина та багато інших. Перші спроби комплексної систематизації здобутків та проблем регіонів у сфері людського розвитку були здійснені Інститутом демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України [1; 2]. Однак нещодавно оприлюднений Державною службою статистики України Індекс регіонального людського розвитку (далі – ІРЛР) за підсумками 2013 р. показав, що регіональні диспропорції за окремими складовими людського розвитку поглиблюються, а динаміка людського розвитку у деяких регіонах залишається недостатньою, аби значно покращити їх рейтингові позиції у загальноукраїнському вимірі [3].

Постановка завдання. Мета роботи – проаналізувати динаміку ІРЛР Херсонської області за 2004–2013 роки на фоні решти регіонів України, дослідити чинники впливу, що зумовлюють зрушення окремих складових ІРЛР Херсонщини, та обґрунтувати пріоритети регіональної політики щодо подолання негативних тенденцій людського розвитку області.

Виклад основного матеріалу дослідження. За підсумками 2013 р. Херсонська область посіла передостаннє, 24 місце у загальноукраїнському рейтингу регіонів за рівнем людського розвитку. Беззаперечним лідером залишається Харківська область (1 місце впродовж 2010–2013 рр.), а «замикає» рейтинговий розподіл вже четвертий рік поспіль Житомирська область (25 місце)². Щодо рейтингів ІРЛР–2013 сусідніх з Херсонщиною регіонів, то вони є значно вищими. Так, АР Крим знаходиться на 4 позиції, Миколаївська область – на 12, Дніпропетровська – на 15, Запорізька область – на 6 позиції [3].

Як видно з рисунка 1, у 2012 р. Херсонщина займала 22 позицію, а ретроспективний аналіз досягнутого рівня людського розвитку в 2004–2011 рр. (за новою Методикою 2012 р. [3, с. 12–24; 4]) показав, що область поступово втрачала свої позиції серед інших регіонів. Разом з цим інтегральне значення ІРЛР Херсонщини зросло з 3,2840 у 2004 р. до 3,5028 у 2013 р., що свідчить про позитивну динаміку більшості показників людського розвитку, за якими здійснюється його вимірювання.

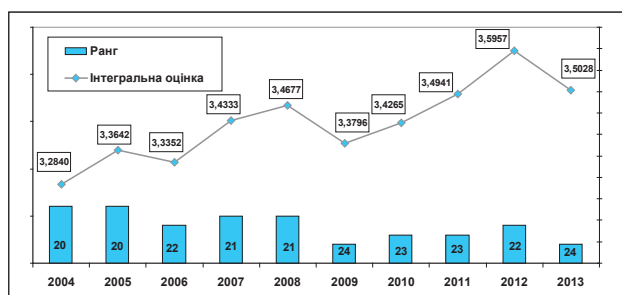

Рис. 1. Інтегральна оцінка регіонального людського розвитку Херсонської області та її ранг у загальноукраїнському рейтингу регіонів
Джерело: побудовано за даними [3]

Наразі найкращих результатів на Херсонщині досягнуто у сферах освіти та відтворення населення

² За новою Методикою розрахунки ІРЛР здійснюються у розрізі АР Крим та областей України (без м. Києва і Севастополя)

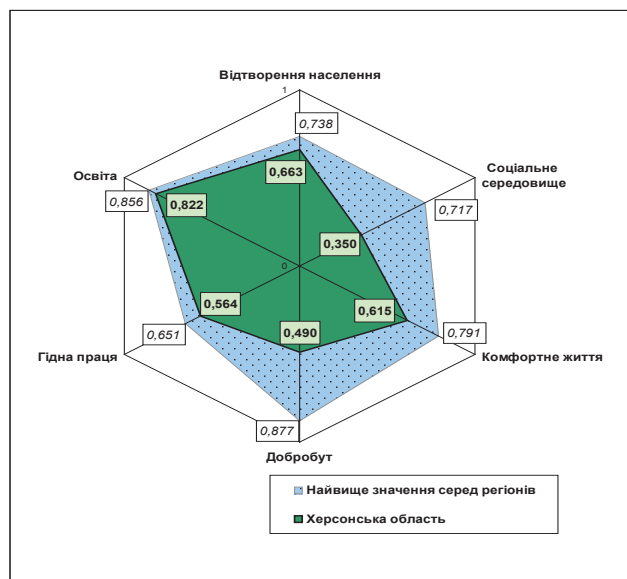

Рис. 2. Параметри людського розвитку Херсонської області за блоками ІРЛР, 2013 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці; під «ідеальним» ми розуміємо умовний регіон, який має показники людського розвитку, що є цільовими або максимально можливими у вітчизняних реаліях

Джерело: побудовано за даними [3]

(рис. 2), а найбільш «проблемними» є стан соціального середовища та рівень добробуту населення.

Для дослідження особливостей людського розвитку в Херсонській області проаналізуємо значення індексів блоків, за якими розраховується інтегральний індекс. Як видно з рисунка 3, за десятирічний період жоден з шести блоків не продемонстрував стабільної позитивної динаміки, однак у цілому досягнуто прогресу за п'ятьма блоками ІРЛР: «Відтворення населення» (значення індексу цього блоку зросло з 0,5975 до 0,6630); «Соціальне середовище» (0,2799/0,3495 відповідно); «Добробут» (0,4438/0,4897); «Гідна праця» (0,5545/0,5636); «Освіта» (0,7664/0,8216). Лише за блоком «Комфортне життя» у 2013 р. (0,6153) Херсонська область продемонструвала результати нижчі, ніж у 2004 р. (0,6420) та 2012 р. (0,6656).

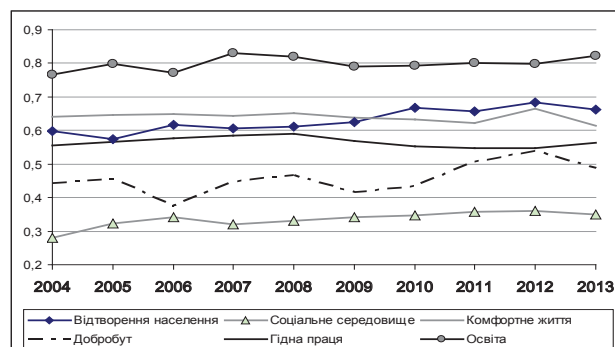

Рис. 3. Динаміка індексів ІРЛР за блоками, Херсонська область

Джерело: побудовано за даними [3]

Проте у міжрегіональному вимірі (табл. 1) саме за блоком «Комфортне життя» Херсонщина демонструє доволі високі здобутки: 2004–2008 рр. – 3 місце; 2009–2011 р. – 4 місце, 2012 р. – 5 місце; 2013 р. – 8 місце. А от за блоком «Соціальне середовище» об-

Таблиця 1

Ранг блоків ІРЛР Херсонської області у міжрегіональному рейтингу

Блоки ІРЛР	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Відтворення населення	15	21	16	19	21	23	13	21	18	22
Соціальне середовище	25	25	24	25	24	22	23	22	23	25
Комфортне життя	3	3	3	3	3	4	4	4	5	8
Добробут	11	15	24	21	22	25	23	17	19	22
Гідна праця	20	15	16	18	20	14	14	16	15	14
Освіта	10	5	14	2	3	16	15	15	18	15

Джерело: складено за даними [3]

ласть чотири рази знаходилася на найнижчій, 25-й позиції (у 2004, 2005, 2007 та 2013 роках). Порівняно з 2004 р. та 2012 р. втрачено позиції за блоками «Відтворення населення» і «Добробут». Рейтинг блоку «Гідна праця» покращився: 2004 р. – 20 місце; 2012 р. – 15 місце, 2013 р. – 14 місце. Найбільш нестабільним є рейтинг блоку «Освіта» (від 2 місця у 2007 р. до 18 місця – у 2012 р.). Це пояснюється тим, що саме значення індексів за блоком «Освіта» серед інших блоків ІРЛР по всіх 25 регіонах є найвищими, при цьому регіональний розмах варіації освітніх індексів залишається одним із найнижчих. Так, у 2013 р. він становить від 0,7259 (Закарпаття) 0,8559 (Донецчина).

Таким чином, «конкуренція» поміж регіонами України за високі рейтингові місця їхніх ІРЛР передбачає не тільки покращення основних індикаторів людського розвитку, а й їхню щорічну позитивну динаміку.

Для виявлення основних чинників, що зумовили оціночні та рангові коливання індексів блоків ІРЛР, а отже вплинули й на інтегральну оцінку людського розвитку Херсонської області, проаналізуємо детальніше динаміку первинних показників, що призвели до кількісних та якісних зрушень у відповідних сферах людського розвитку.

За десятирічний період досягнуто прогресу за всіма показниками блоку «Відтворення населення». Наразі найкращим за міжрегіональною оцінкою у цьому блоці є сумарний коефіцієнт народжуваності – 11 ранг, значення якого збільшилося з 1,23 у 2004 р. до 1,60 у 2013 р. та вже перевищує середньоукраїнське значення (1,55). Проте інші показники щодо відтворення населення мають невисокі рейтинги (рівень дитячої смертності – 22 ранг, середня очікувана тривалість життя при народженні – 23 ранг, ймовірність чоловіків дожити від 20 до 65 років – 19 ранг, ймовірність жінок дожити від 20 до 65 років – 18 ранг) і є нижчими за відповідні середні значення по Україні.

У блоці «Соціальне середовище» є певні позитивні зрушення. Так, у 2,6 рази (з 222,9 до 86,9 випадки на 100 тис. населення) зменшилася кількість хворих з вперше встановленим діагнозом алкоголізму і алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин; якщо у міжрегіональному рейтингу у 2004 р. за цим показником область займала 25 ранг, то у 2013 р. – 8 ранг. У 1,7 рази (з 167,1 до 96,5 випадків на 100 тис. населення) скоротилася кількість хворих з вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу, проте це значення залишається найгіршим по Україні (25 ранг). Також стабільно високим залишається значення показника-дестимулятора «Кількість померлих від навмисного самоушкодження», а за підсумками 2013 р. це вже остання, 25 сходинка рейтингу (2004 р. – 23 ранг; 2010 р. – 21 ранг). Усі інші показники цього бло-

ку також мають низьку рейтингову міжрегіональну оцінку (коефіцієнт злочинності – 21 ранг; кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, – 22 ранг; коефіцієнт підліткової народжуваності – 23 ранг).

За такими індикаторами блоку «Комфортне життя», як «Питома вага квартир (одноквартирних будинків), обладнаних централізованою каналізацією та водовідведенням у сільській місцевості» (31,3%) та «Питома вага квартир (одноквартирних будинків), обладнаних централізованим газопостачанням або підлоговою електроплитою у сільській місцевості» (95,8%) Херсонська область має одні з найкращих значень по Україні (3 ранги).

Забезпеченість житлом у містах зросла з 16,1 м² загальної площі у розрахунку на одну особу (18 ранг у 2004 р.) до 18,2 м² (13 ранг у 2013 р.). Також покращилася доступність до медичних послуг (планова ємність амбулаторно-поліклінічних закладів збільшилася з 187,9 до 195,3 відвідувань на 10 тис. населення), однак за цим показником область змістилася з 16-ї на 23 позицію міжрегіонального рейтингу.

Що стосується стану навколишнього середовища, то його оцінка щороку погіршувалася (з 0,574 до 0,460), а міжрегіональний ранг індикатора за досліджуваний період перемістився з 4-ї до 14 позиції.

Також погіршився (з 10-го до 16-го) ранг показника «Обсяг реалізованих населенню послуг (на 1 особу), грн», що показує обсяги спожитих населенням соціальних і соціально-побутових послуг (за винятком торгівлі та ресторанного господарства), а отже певною мірою характеризує як доступність послуг, так і можливість населення скористатись ними. Дослідження динаміки цього індикатора без урахування впливу інфляційної складової показало негативну тенденцію щодо зниження регіонального значення показника по відношенню до середньоукраїнського: 2004 р. – 0,921; 2005 р. – 0,980; 2006 р. – 0,967; 2007 р. – 0,973; 2008 р. – 0,937; 2009 р. – 0,852; 2010 р. – 0,826; 2011 р. – 0,843; 2012 р. – 0,837; 2013 р. – 0,712. Таким чином, зменшення рівня платоспроможності населення опосередковано «висвітлює» ще один проблемний аспект людського розвитку Херсонщини, а саме у сфері добробуту населення.

При аналізі показників блоку «Добробут», перш за все, звертає увагу різке скорочення частки домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість: з 14,35% (7 ранг у 2004 р.) до 2,87% (24 ранг у 2013 р.). Особливо негативно ситуація у Херсонській області виглядає на фоні динаміки середньоукраїнського значення цього показника (з 12,73% до 21,65% відповідно) та динаміки максимального значення по інших регіонах (з 24,47% до 53,91%).

Стабільно низьким залишається ранг показника «Валовий регіональний продукт на 1 особу» (21 ранг у 2004 р.; 22 ранг у 2013 р.). Хоча у абсолютному ви-

мірі його значення зросло з 4546 грн до 17910 грн³, динаміка цього модифікованого вартісного індикатора (відношення регіонального значення показника до середньоукраїнського) не свідчить про покращання добробуту населення Херсонщини: 2004 р. – 0,79; 2005 р. – 0,77; 2006 р. – 0,74; 2007 р. – 0,68; 2008 р. – 0,75; 2009 р. – 0,79; 2010 р. – 0,78; 2011 р. – 0,76; 2012 р. – 0,75; 2013 р. – 0,72. До речі, у сусідній Дніпропетровській області відповідне співвідношення у 2004 р. становило 1,50, у 2013 р. – 1,78.

У 2013 р. по Херсонській області рівень бідності за відносним критерієм (питома вага населення, еквівалентні сукупні витрати якого не перевищують 75% медіанного рівня) ненабагато перевищує середнє по країні значення (28,50% проти 26,60%), і наразі за цим показником-дестимулятором область займає 16 ранг. Найвищий рівень бідності на Херсонщині фіксувався у 2009 р. (50,28%), найнижчий – у 2011 р. (21,00%).

Показник, який характеризує рівень добробуту населення щодо можливості забезпечення продовольчими товарами – «Кількість мінімальних продуктових кошиків, що можна придбати на середньодушовий дохід в регіоні», – покращився з 2,18 у 2004 р. (8 ранг міжрегіонального рейтингу) до 3,30 у 2013 р. (але наразі це лише 18 ранг).

Досягнуто значного прогресу за показником «Питома вага домогосподарств, у яких були наявні всі предмети базового набору товарів тривалого користування (телевізор, холодильник, пральна машина); його значення за досліджуваний період зросло з 59,95% (13 ранг) до 86,57% (9 ранг) та вже перевищує середньоукраїнське значення (82,75%).

Починаючи аналіз показників блоку «Гідна праця» по Херсонській області, де вдалося покращити результати блокового індексу у 2013 р. (порівняно з 2004 р. та 2012 р.; див. рис. 3), треба зазначити, що у інших регіонах України значного прогресу за цим аспектом людського розвитку не зафіксовано. Якщо у 2004 р. найвища оцінка блоку «Гідна праця» поміж 25 регіонів становила 0,681 (середнє значення по Україні – 0,589), то у 2013 р. вона знизилася до 0,651 (середнє значення – 0,577). Тому у сфері забезпечення гідної праці Херсонщина має певні переваги серед інших регіонів, оскільки тут вдалося зберегти доволі високий рівень зайнятості населення (64,69% у 2013 р. проти 63,30% у 2004 р.); знизити рівень безробіття (8,59% проти 11,45% відповідно); зменшити відсоток працівників, які отримують зарплату менше 1,5 прожиткових мінімумів (36,26% проти 40,75%); зменшити частку працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам (15,9% проти 18,3%). У 2013 р. у міжрегіональному вимірі перелічені індикатори мають 10-й, 19-й, 23-й та 3-й ранги відповідно.

Значення показника «Співвідношення регіональної середньої заробітної плати до офіційної мінімальної», що характеризує відносний рівень стимулюючої і відтворювальної функції доходів від праці в регіоні, залишається стабільно низьким: 2004 р. – 2,09, що відповідало 18 рангу; 2013 р. – 2,02, або 24 ранг.

Рівень охоплення соціальним страхуванням на Херсонщині знизився з 80,97% (11 ранг у 2004 р.) до 53,70% (23 ранг у 2013 р.). Проте негативна тен-

денція щодо зниження відносної частки застрахованих серед зайнятого населення простежується майже у всіх регіонах країни (за виключенням Львівської та Сумської областей).

За блоком «Освіта» чотири з п'яти його показників демонструють позитивну динаміку, мають високий міжрегіональний рейтинг та перевищують відповідні середньоукраїнські значення за підсумками 2013 р. Так, рівень охоплення дошкільною освітою дітей 3–5 років досяг 83,4%⁴ (12 ранг / середнє значення по 25 регіонах – 81,3%), рівень охоплення шкільною освітою – 99,10% (9 ранг / 98,97% відповідно), частка осіб із вищою освітою серед населення 25 років і старше – 43,62% (13 ранг / 42,65%), середня тривалість навчання осіб 25 років і старше – 11,87 років (12 ранг / 11,84 років).

Щодо показника «Середній бал за результатами Зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень випускників шкіл»⁵, то, на жаль, динаміка його значень та міжрегіонального рейтингу мала негативну тенденцію: 2009 р. – 149,95 бали (14 ранг); 2010 р. – 149,37 бали (18 ранг); 2011 р. – 148,15 бали (21 ранг); 2012 р. – 147,90 бали (21 ранг); 2013 р. – 147,92 бали (22 ранг).

Отже, дослідження окремих аспектів людського розвитку Херсонської області показує, що найбільш проблемними сферами є стан соціального середовища та рівень добробуту населення. Вкрай актуальними залишаються питання профілактики запобігання розповсюдження туберкульозу серед уразливих груп населення, належний медичний, фінансовий і соціальний супровід хворих на туберкульоз та мультирезистентний туберкульоз. У діяльності правоохоронних органів та соціальних служб акцент має бути перенесено на превентивність багатьох заходів, особливо серед молоді та підлітків, сімей, які знаходяться у складних життєвих обставинах. Також необхідно сконцентрувати зусилля на підвищенні доступності і якості медичного обслуговування населення, удосконаленні первинної медико-санітарної допомоги, поліпшенні кадрового забезпечення закладів охорони здоров'я та модернізації їхньої інфраструктури [5]. Задля покращення добробуту населення регіональна політика має бути спрямована на прискорення економічного розвитку Херсонщини, формування сприятливого бізнесового та інвестиційного клімату. Адже високий рівень добробуту населення і є тією матеріальною основою, яка забезпечує якісний його розвиток.

Висновки з проведеного дослідження. За 2004–2013 рр. у Херсонській області досягнутий прогрес по багатьох індикаторах, що характеризують різні аспекти людського розвитку. Проте динаміка Індексу регіонального людського розвитку Херсонщини залишається недостатньою, аби значно покращити її рейтингові позиції серед інших регіонів України.

Проведене дослідження показало, що найбільш проблематичними сферами людського розвитку у Херсонській області є стан соціального середовища та рівень добробуту населення. Наголосимо, що у цілісній системі індикаторів людського розвитку показники блоків «Соціальне середовище» та «Добробут» найкраще піддаються впливу запобіжних та регуляторних заходів. Тому пріоритети регіональної політики полягають у: попередженні проявів девіантної поведінки в соціумі; зменшенні масштабів соціального сирітства; активізації соціальної роботи з цільовими групами населення; реалізації просвітницьких заходів у молодіжному середовищі через пропаганду здорового способу життя і продуктивних

³ Дані за 2013 р. попередні

⁴ Дані попередні

⁵ Розраховується як середній бал по всіх предметах та всіх учасниках тестування у регіоні за даними щорічних Офіційних звітів про проведення ЗНО Українського центру оцінювання якості освіти

зразків поведінки; розширенні доступу населення до якісного медичного обслуговування; пожвавлення економічних процесів у регіоні, створенні сприятливих можливостей для ділової активності та заохочення інвестицій; розширенні дохідних можливостей населення задля покращення його добробуту.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз (колективна монографія) / За ред. Е.М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. – 367 с.
2. Людський розвиток в Україні: трансформація рівня життя та регіональні диспропорції (колективна монографія) / відпов. за випуск Л.М. Черенько, О.В. Макарова, за ред. Е.М. Лібанової. – У 2-х томах. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2012. – 436 с.
3. Регіональний людський розвиток: Статистичний бюлетень / Відп. за вип. О.О. Кармазіна. – К. : Державна служба статистики України, 2014. – 62 с.
4. Макарова О.В. Регіональний індекс людського розвитку: причини та напрями удосконалення методики розрахунку / Макарова О.В., Гладун О.М. // Статистика України. – 2012. – № 1(56). – С. 10-15.
5. Цілі Розвитку Тисячоліття. Україна–2013: Національна доповідь / Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, ПРООН. – К., 2013. – 176 с.